

Kwaadaardige wijven versus pantoffelheld

Citation for published version (APA):

Meijer, M. (2006). Kwaadaardige wijven versus pantoffelheld: Streuvels' "Jantje Verdure". In M. De Smedt (Ed.), *Over Jantje Verdure* (1 ed., pp. 127-143). Lannoo. Stijn Streuvels Genootschap Vol. 11

Document status and date:

Published: 01/01/2006

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Kwaadaardige wijven versus pantoffelheld. Streuvels' 'Jantje Verdure'¹

Maaïke Meijer

Streuvels' novelle 'Jantje Verdure' is een verhaal dat ook de moderne lezer nog pakt vanwege zijn psychologische diepgang. Het begint met een uitvoerige beschrijving van het dorpsplein, waar het bakkerijtje ligt van Jantje en Treze, dat plaats van handeling is. De gevels worden beschreven, de blinkend gepoetste trottoirs en ramen, de propere etalage van het bakkerijtje, waarbij veel nadruk wordt gelegd op het feit dat dit alles al eindeloos lang precies hetzelfde is gebleven:

'Jantje Verdures bakkerij, evenals de andere huizen van de dorpsplaats [*het dorpsplein*], had zijn eigen uitzicht, dat sedert mensenheugenis onveranderd gebleven was, zodat men het zag zonder het te zien' (p. 1387)

En na de beschrijving van de inhoud van de kleine etalage: "t Scheen wel dat al deze dingen er altijd, onveranderd, onaange- roerd gelegen hadden en moesten blijven liggen.' (p. 1388). Dat is een paradoxaal begin van een verhaal: alle handeling wordt in deze roerloze, archaïsche dorpswereld stilgelegd. Alles is zoals het al heel lang is. Wat zou hier dan nog kunnen, of moeten, gebeuren? Tegen deze weerstand in ontrolt zich het verhaal. De vertelinstantie beweegt zich het bakkerijtje in en beschrijft het interieur, de kraaknette strenge bazin Treze en haar interactie met de klanten:

‘– Een brood, Theresia? vroeg de geburin dan met stille beleefdheid.

– Maar één? vrouw Kimpe, wedervroeg Treze met gemaakte verwondering, – of ze ’t wel goed verstaan had.’ (p. 1390)

Een psychologische oorlogvoering, die met kinderen de vorm van een kruisverhoor aanneemt (p. 1391). Treze is vooral bezig met het bestrijden van de concurrent, bakker Broekske, en met het ontdekken wie van haar klanten ook bij Broekske koopt. De visie van de vertelinstantie op Treze is expliciet en negatief:

‘Zij was ’t gemelijke, korzelige, onhandelbare wijf, ontzien en gevreesd, het uithangbord van de bakkerij, waar Jantje zelf ongenoemd bleef, niet meetelde in ’t bedrijf.’ (p. 1392)

Tegenspel vanuit de gemeenschap krijgt Treze nooit:

‘Alhoewel iedereen wist welke kwade heks het was en hoe zij Jantje – die brave duts – onder de plak hield en baas over hem speelde, dorst niemand in ’t openbaar kwaad spreken over de bakkerin. Ze kwam met niemand in betrek [*nauwer contact*] en geen mens die enig inzicht kreeg wat er te Jantje Verdures binnenshuis gebeurde.’ (p. 1391)

Het programma van dit verhaal zal zijn om deze verborgen handeling, dat wat binnenshuis gebeurt onder de roerloze, archaïsche oppervlakte van dit dorp, te onthullen. Deze retorische opbouw van het verhaal is heel effectief. De vertelinstantie – die alles ziet en alle gedachten kent inclusief de meningen en angsten van de dorpelingen – belooft ons, lezers, te gaan vertellen wat er in het bakkerijtje plaatsvindt. We krijgen als lezers daarmee een voorkeursbehandeling, we mogen kennen wat niemand van zo nabij kent: dit huwelijksdrama. De beul, Treze is al geïntroduceerd. Het slachtoffer, Jantje, wordt getekend als altijd verstopt in zijn bakhuis:

‘het amechtig, oud, verrunseld [*gekrompen*] bakkertje – geel en gerimpeld van vel, krom en gebogen van gestalte, – het mannetje dat bij iedereen bekend stond: als het postuur in zijn met meel bestoven klederen, blauwe voorschoot en wollen pulmmuts [*slaapmuts*] op [...]’ (p. 1392)

Hij komt zelden in de winkel en durft dan niemand aan te spreken. Jans openbare leven beperkt zich tot ’s zondags in zijn beste kleren naar de hoognis gaan en collecteren, en op zondagavond met de drie stuivers die Treze hem uitreikt een biertje gaan drinken. Treze wijst hem zelfs de herbergen nog aan waar hij dat moet doen, omdat de eigenaars klanten van de bakkerij zijn. Een flashback vertelt ons hoe Jantje aan Treze is gekomen:

‘In zijn eerste jeugd was Jantje als leerjongen te Broekskes op ’t ambacht gegaan, had zich nadien als knecht verhuurd bij Treze’s vader en was er gebleven tot zijn baas gestorven was... en toen met Treze getrouwd. Meer viel er over Jantjes levensgebeurtenissen niet te vertellen.’ (p. 1393)

Later horen we dat Treze Jantje eerst al zijn spaargeld heeft afgenomen en met hem is getrouwd uit noodzaak, omdat iemand de bakkerij moest voortzetten. Jantje is niet gelukkig met zijn Treze geworden: ‘tegenover zijn vroegere meesteres voelde hij zich [...] niet anders als de knecht van weleer’ (p. 1401).

Opnieuw zet de vertelinstantie de handeling dan stil door het benadrukken van de onveranderlijke, vaste gang der dingen in dit huwelijk, dat al een halve mensenleeftijd duurt, en waarin de rollen muurvast liggen met Jantje aan zijn oven en Treze in haar winkel – wat de lezer nog eens nieuwsgierig maakt welke beweging er in deze roerloze stilstand gaat komen. Vervolgens zoomt de vertelinstantie geheel in op Jantje. Hij beschrijft zeer gedetailleerd hoe Jantje midden in de nacht opstaat, kneedt, zijn oven stookt, bakt,² en hoe hij hecht aan dit eenzame, vertrouwde ritueel en aan het ambachtelijke werk dat hij maar nauwelijks meer kan doen omdat

hij oud en ziekelijk is geworden. Jantje focaliseert vanaf dit punt in de novelle bijna voortdurend, waardoor de lezer zich sterk met deze sneue, onderdrukte man gaat identificeren. De koffie-episode is exemplarisch voor de omgang tussen de echtelieden. Jantje krijgt pas koffie als hij een halve nacht heeft staan ploeteren:

‘Elke morgen verlangde Jantje naar die koffie, die hem zo’n deugd deed en op zijn pas bracht [*deed bekomen*], alhoewel hij altijd met een zeker weerhouden [*terughoudendheid*] en er tegen opzag in de keuken te komen en tegenover Theresia gezeten, zijn koffie te moeten drinken. Na zoveel jaren, voelde hij er zich nog altijd even vermijd [*verlegen*] en bevreesd gelijk de eerste dag. Hij kreeg er zijn aangewezen plaats: in de hoek bij het venster; het was hem aangeleerd nergens tegen te leunen om geen vlekken te maken op de muur. Hij slurpte er dan haastig en vuurheet zijn koffie en knabbelde zijn boterham, zonder van zijn bord op te kijken. [...] keerde dan haastig naar zijn bakkerij terug, en trok er met een gevoel van veiligheid de deur achter zich dicht.’ (p. 1397)

Het samen eten is voor Jan al evenzeer een marteling: Treze scheldt hem uit vanwege zijn onbeholpen tafelmanieren en Jantje tracht zich dan voor te houden dat ze het misschien zo kwaad niet meent. Ook probeert hij bij Treze in de gunst te komen door voedsel te geven aan haar geroddeld en kwaadsprekerij over de burens – de slager – en de concurrent Broekske. Trezes genoegen ligt in jaloezie en haat. Hoewel Jans geweten knaagt omdat Broekske hem altijd goed heeft behandeld, verzint hij toch hatelijkheden over zijn vroegere baas om Treze te vriend te houden. Dat lukt hem niet. Treze bejegt hem structureel sadistisch. In de beschrijvingen van het altijd eendere verloop van de dag en het gemoedelijke dorpsleven legt de vertelinstantie vaak de nadruk op de kleinheid van dit menselijk gescharrel. Stilstand, vertrouwdsheid en nietigheid karakteriseren steeds de setting van dit verhaal. De geestelijke wreedsheid van Treze is echter allesbehalve nietig – breekt daar als een

gifgas bovenuit. Een andere breuk met het statische en het nietige zijn Jans 'kwade tuimen': soms verliest hij zijn onderdanigheid en gaat hij als een duivel tekeer, wat hem door Treze vervolgens ook eindeloos wordt nagedragen. In zijn getob erover weet hij niet meer of hij zelf een duivel in zich draagt of dat Treze deze in hem heeft gestoken. Om zich te troosten denkt hij aan Irmatje, het dochtertje dat hem zeer gelukkig heeft gemaakt. Haar gebrek – een lam armpje – deerde hem niet. Al spoedig behandelde het kind haar vader echter net zo akelig als Treze dat altijd al deed. Alle geluk is uit Jantjes leven verdwenen sinds Treze het kind op kostschool deed. Het enige levende wezen met wie hij vertrouwelijk omgaat, is de oude kater.

Paradijselijke mannenvriendschap

Nu in deel I van de novelle de fundamenteën zijn gelegd waarop het drama zich kan afspelen, neemt de vertelinstantie ons mee naar het heden. Eerst komt er een verhaal over de bestelling van twaalf 'muizekes' (een bepaald koekje) door de burgemeestersvrouw, een uitdaging voor Jans vakmanschap, waarbij hij zich moet verweren tegen de verpletterende bemoeizucht van Treze. Treze dringt bij die gelegenheid Jans bakkerij binnen en is zo gierig dat ze hem niet de boter en eieren wil geven die voor dat recept noodzakelijk zijn. Jans stille verzet tegen Treze is dat hij tevoren eieren en boter uit de voorraadkamer smokkelt om de muizekes volgens de regelen der kunst te maken. Even voelt hij zich dan weer in volle vorm:

'even moedig en werklustig als ten tijde dat hij te Broekskes, zijn geweld losliet, – waar ze met drie vier jonge gasten, van 's morgens tot 's avonds er op los gingen, het deeg tegen de trog sloegen, en Broekske de slagen meetelde, er bij hutselde van welgezindheid [*schuddebuikte van het lachen*], en uitriep: 'Geef maar lament [*geef hem van katoen*], godorie, dat ze 't horen tot buiten! Poeft [*slaaf*] er maar op!' (p. 1420)³

Zo denkt Jan vol heimwee terug aan zijn leerlingtijd bij Broekskes, met de sterke jongens en de goedgehumte baas in die drukke bakkerij. Die werksfeer wordt getekend als een vrolijk maar verloren mannenparadijs en staat in schrill contrast tot de jaloerse en benepen sfeer die Treze in de bakkerij brengt. Uit zijn doen door haar nabijheid vlucht Jan in een fantasie waardoor zijn hele oven wittebrood verbrandt. Treze sart hem daar zodanig mee dat Jans 'duivel' losbreekt en hij al het verbrande brood door de bakkerij smijt. Het is met name Trezes kennis van Jans 'tuimen' die hem in haar macht houden. Ze verwijt hem dat hij schuld heeft aan Irma's lamme armpje; op het laatst is Jan gaan geloven in haar visie dat hij periodiek van een duivel is bezeten.

De volgende zondag gaat Jan als gewoonlijk zijn biertje drinken, maar nu in een ander café dan dat waar Treze hem naartoe stuurde. In 'Het Warandeken' treft hij zijn oude collega Fideel, Broekskes bakkersknecht. Hij raakt – tegen het verbod van Treze in – met Fideel aan de praat en deze roept alle herinneringen aan zijn gelukkige tijd bij Broekskes wakker. Er ontstaat een geheime vriendschap op zondagavond, waarbij Jan de drank die hij Fideel aanbiedt financiert door kleine diefstallen uit zijn zondagse collectiezak. Nu hij Treze in het geheim weerstaat, laat de duivel zich ook niet meer zien. Hij belooft Fideel zijn bakkerij en zijn dochter. Daardoor voelt hij zich sterk. Zelfs fantaseert hij dat hij Treze vergiftigt: 'Hij haatte Theresia, nu eerst wist hij het, [...] ze had haar lot verdiend, – ze was een heks, – ze had zijn bestaan vergald!' (p. 1448). Door zijn vriendschap met Fideel gaat het Jan beter, maar lang duurt zijn geluk niet. Fideel komt op zekere zondag niet meer opdagen. Volgens de waard heeft hij een meisje.

Met het verlies van zijn enige kameraad Fideel stort Jans wereld in. Hij wordt onverschillig en tart Treze door zakken meel boven haar hoofd over de vloer te slepen. In de ruzie die daarvan komt, stoot Jan zijn vrouw in dolle woede van de trap. Zij blijft roerloos liggen, maar overleeft. Tot Jans opluchting verraadt zij hem niet en vertelt de dorpelingen dat zij is gevallen. Na dat ongeval komt Irmatje, inmiddels groot geworden, thuis. Tot zijn ontzetting ziet Jan

ineens dat Irma precies op haar moeder lijkt: 'dezelfde steenharde trek, de koude blik en de toegenepen mond.' (p. 1461). Wat Jan al vreesde, gebeurt. Moeder en dochter spannen tegen hem samen en sluiten hem buiten. Verteerd door schuldgevoel en ellende kwelt Jan zichzelf en blijft hij 's nachts buiten in de vrieskou liggen. In hem woedt tweestrijd:

'het oude Jantje, het goedaardig dutske, stond tegenover de verstokte koppigaard, tegenover zijn duivel die hem gebod, dwong te volvoeren 't geen hij in een vlaag van waanzin voorgenomen had.' (p. 1463)

In hem strijden met andere woorden de lust om zijn kwelgeest Treze alsnog te vermoorden met het verlangen op zijn blote knieën om vergiffenis te vragen om de duw van de trap. Maar op een ochtend vindt Treze Jan stokstijf buiten liggen. In een soort coma hoort hij de toebereidselen voor zijn begrafenis. Ook hoort hij hoe Treze Jantje tegenover de pastoor vergeeft: 'Ik heb nooit over hem te klagen gehad, – zijn oplopendheid en haastigheden zijn hem vergeven.' (p. 1467). Daarop krijgt Jantje wijwater over zich gesprenkeld en ontvangt hij de absolutie. Naar aller verwachting zou Jantje nu moeten overlijden, maar het verhaal heeft nog spectaculaire verrassingen in petto. Jan ontwaakt uit zijn coma. Dat coma blijkt een half jaar geduurd te hebben. Jan vindt Fideel in de bakkerij, met zijn kleren aan en Irma die de plaats van haar moeder heeft ingenomen. Treze is inmiddels overleden en al begraven. Ofschoon zijn wens – Treze dood – is uitgekomen, komt er een haast even gruwelijk leven voor in de plaats: Fideel wordt door Irma, het evenbeeld van haar moeder, net zo vernederd als Jan vroeger. De mannenvriendschap is gebroken, Jan slijt zijn dagen als een oud mannetje in de kerk, bidt veelvuldig voor ieders zielenheil in de hoop zijn eigen duivel definitief te verjagen en verwerft zelf een status als lokale heilige. Maar de duivel – die altijd al in Jan gezeten heeft – wint ten slotte toch. Als Jans laatste uur heeft geslagen klinkt er een heidens gevloek en getier uit het huis. Jan is

van de duivel bezeten, de pastoor wordt bespuwd en kan er niet tegenop. Hij sterft – maar is hij nu schuldig, ‘goddeloos’ of niet? Het verhaal eindigt waar het begon, met de onveranderde aanblik van de gevel, de bakkerij, het dorpsplein. De laatste regels zijn:

‘Alles had weer hetzelfde uitzicht gekregen gelijk op de gewone dagen, als er niets gebeurd is. Maar binnen in elk huis, was men over Jantje Verduure bezig, en in de verwachting hoe het met de begrafenis zou aflopen.’ (p. 1476)

Psychologie en religie

Om de analyse van dit verhaal met het slot te beginnen: opmerkelijk eraan is het open einde. Zonder de laatste zin zou het einde gesloten zijn – de echo tussen begin en einde van de tekst zou een gave ‘closure’ hebben betekend. Maar wat nog niet duidelijk is voor de dorpelingen, die het angstwekkende getier van Jan in doodsnood druk bespreken, is of hij in gewijde aarde zal worden begraven dan wel bij de honden en in het hoekje van de verdronkenen en gehangenen. Naar die onzekerheid verwijst de laatste zin. Het open einde laat onbeslist hoe het eindoordeel over Jantje luidt: was hij goed of slecht? Was hij van de duivel bezeten en dus slecht, of had Treze die duivelse aanvechtingen in hem gestoken door haar getreiter en was zij dus de kwade genius? Had Jan schuld aan zijn eigen lot of niet? Dit is precies het dilemma dat Jantje verscheurt na de terugkeer van Irma, wanneer hij uit zelfkwelling ’s nachts buiten gaat liggen: het goedaardig dutske en de duivelse moorde-naar strijden dan in hem om de voorrang. Die strijd blijft onbeslist. Jantjes coma verlost hem van de vraag, die echter weer in volle hevigheid terugkeert als hij uit dat coma is ontwaakt. Hij klampt zich dan vast aan bidden en heiligheid en jaagt zelfs duiveltjes weg bij anderen, met name kinderen.

De vraag die deze tekst stelt is een morele vraag over Jans karakter. Die vraag wordt in de loop van het verhaal ambivalent benaderd.

Aan de ene kant in klassieke religieuze termen, namelijk als een strijd tussen God en de duivel die zich in Jan ontrolt. Jantje krijgt bijna de allure van een lijdende Job, belaagd door de duivel. De vertelinstantie lijkt ook af en toe zelf te geloven in het werkelijk bestaan van de duivel, zoals wanneer Jantje heeft besloten dat niemand hem de vriendschap met Fideel meer mag ontnemen. Hij zou diegene kunnen vermoorden:

‘Zonder Jantje vermoedde van waar het kwam, had de duivel hem dees redenering ingegeven – een uiterst middel van verweer [...] de bakker, die maakt ’t geen de mensen in hun mond steken om van te leven, – de bakker is meester van leven en dood op het dorp.’ (p. 1446)

Maar aan de andere kant wordt de vraag benaderd in moderne, psychologische termen, waarin de duivel niet werkelijk bestaat en slechts een beeld is voor de agressieve impulsen in de mens. In vele opzichten is dit verhaal een psychologische studie naar de innerlijke roerselen van een zachtvaardig, gepijnigd man. Jantje krijgt bijna voortdurend de focalisatie en laat ons op die manier meekijken in zijn gemoedsbewegingen die met grote precisie worden gevolgd. Streuvels blijkt hier over het talent te beschikken een moderne psychologische roman te schrijven, naar het voorbeeld van een Dostojevski, die bijvoorbeeld in *Misdaad en Straf* de gemoedsbewegingen van Raskolnikow – ook een moordenaar – met haast ondraaglijke precisie en uitgebreidheid volgt. Van Dostojevski – en andere Russen als Gogol – is ook de voorkeur voor gekwelde personages onder aan de maatschappelijke ladder. Die grote negentiende-eeuwse psychologische roman markeert de moderniteit: de emancipatie van het individu uit de kluisters van de collectiviteit van kerk en traditionele sociale verbanden waarvoor individualiteit niet telde. Streuvels toont op vergelijkbare wijze de psychologische complexiteit van het personage Jantje. Fijnzinnig zijn bijvoorbeeld details als Jantjes vreugde om een in de bakkerij gevangen muisje, waartegen hij liefkozend praat en dat hij vrijlaat

‘Hij zou doen als de koning die, tegen alle wetten in, om reden van een feest of verjaring, of enkel uit loutere welgezindheid, omdat hij vandaag zo goed gestemd was, en welgemutst, iedereen er wilde laten van mede genieten – iemand wilde gelukkig maken. Hij opende het deurke.’ (p. 1450)

Jantje is op dat moment gelukkig om zijn vriendschap met Fideel en om het feit dat hij Treze om de tuin kan leiden. Wanneer Fideel hem echter in de steek laat leeft hij ook zijn miserie daarover uit op dieren:

‘ving hij de vliegen die over de werktafel reden en trok ze ongenadig vlerken en poten af, liet ze daarna spartelen in hun doodstrijd, zonder dat het hem deernis deed.’ (p. 1452)

Dit soort details verlenen het verhaal psychologische diepgang. Ook Jans geluk om zijn kleine dochtertje Irmatje is ontroerend, en des te schrijnender omdat het kind hem afwijst. Jantje is allermist een stereotiepe pantoffelhield. Twee zielen wonen in zijn borst: goed aardigheid en een getergdheid die hem duivels maakt. Jans donkere kant en zijn tweestrijd maken hem tot een complex en interessant karakter. Treze is daarentegen een karikaturale, stereotiepe figuur – het boze wijf, ik kom er zo op terug – maar zelfs haar streken worden zo gedetailleerd beschreven dat haar perversiteit weer intrigerend wordt. Waarom Treze zo verknijpt is, komen we echter niet te weten: dat is de ongelijke behandeling die Streuvels het personage Treze geeft.

De kern van de zaak is dat dit verhaal zich op de grens bevindt van een moderne psychologische roman en een ouderwetse streekroman, die gevat blijft in de kluisters van religieuze interpretatiekaders. In de moderne psychologische roman – Dostoevski, Gogol – heeft de vertelinstantie zich ver teruggetrokken. De gebeurtenissen en zielsaandoeningen mogen voor zichzelf spreken. Ze worden niet bedolven onder een beschermende korst van morele of andere duiding. In dit verhaal wordt weliswaar veel ruimte gegeven aan

het commentaarloze tonen van Jantjes gekwelde ziel, maar toch zijn er passages waarin de vertelinstantie als een dwingend duidende bemiddelaar tussen de lezer en de gebeurtenissen in staat, bijvoorbeeld hier: 'Hij tastte in zijn zak en voelde of de stuivers er nog zaten. Dat het zonde was en gestolen geld, daaraan dacht Jantje niet' (p. 1444).

Ook lijkt de verteller de 'bezetenheidsthese' in ernst aan te hangen en zich daarmee af te zetten tegen de pastoor, die Jantje eerder verzekerde dat bezetenheid niet meer voorkwam, maar die nu zelf niet tegen dit duivelswerk op kan. Dit verhaal is, kortom, enerzijds een genrestukje uit het dorpsleven dat het moet hebben van stereotiepen. Vreemde figuren – in afzondering levende heksachtige vrouwen, dronkelappen – bevolken de streekroman van oudsher, tot aan Antoon Coolen en A.M. de Jong toe. Anderzijds emancipeert Streuvels zich uit dit genre, doordat hij in Jantje de psychologie van de onderdrukking tot leven brengt. Streuvels' verhaal ontgroeit het genrestukje, beweegt zich in de richting van de moderne psychologische roman. Wat het verhaal dan heel onmodern maakt, is de religieuze verklaring van Jantjes drift en bijna-doodslag, zijn bezetenheid door de duivel. De moderne pastoor (die daar niet aan gelooft) moet zelfs bakzeil halen. Het feit dat de bezetenheid aan het slot niet langer wordt gepresenteerd als Jantjes *waan*, maar als een *werkelijkheid*, maakt het verhaal op de valreep weer heel middeleeuws, heel streekromanesk. De tekst wijkt op het laatst terug van zijn eigen moderniteit. Ik zie deze novelle staan op de drempel van het modernisme, in zijn *stream of consciousness*, in zijn psychologische diepgang, maar van die drempel stapt hij uiteindelijk terug in het religieuze kader. De dorpelingen krijgen het laatste woord. Die twijfelen er niet aan dat Jantje bezeten was. Die willen alleen maar weten of hij ten slotte al dan niet in God is gestorven. Het gaat dan niet langer over de vraag of Jantje met zijn eigen kwaad in het reine is gekomen, maar over de vraag of God dan wel de duivel heeft getriomfeerd. Het verhaal capituleert op het laatst, zou ik zeggen, voor het religieuze kader.⁴

Sekseverhoudingen

In het bovenstaande is al het een en ander gezegd over de representatie van de sekseverhoudingen in dit verhaal. Er is alle reden daar dieper op in te gaan. Het boeiende is dat er in deze tekst geen sprake is van enigerlei vorm van 'hegemoniale mannelijkheid', zoals R.W. Connell, belangrijk theoreticus binnen masculinity studies, dat zou noemen. Treze heeft eerder 'de broek aan' dan Jan. De ongelijke machtsverhouding tussen Jan en Treze wordt nog versterkt door het klassenverschil tussen hen: Treze is dochter van de (overleden) baas, Jan is en blijft haar knecht. Trezes symbolische mannelijkheid krijgt geen enkele positieve connotatie. Haar overwicht op Jan is pervers, ziek en wreed. Jans symbolische femininiteit staat in een positiever licht – zijn goedaardigheid, zijn meegaandheid zijn innemend – maar hij is toch vooral zelig. Zijn hiërarchisch lagere positie wordt mede bepaald door zijn leeftijd: Jan is oud en heeft zijn vroegere lichaamskracht al verloren. Zijn herovering van een eigen handelingsruimte en zijn groeiend verzet tegen Treze wekt sympathie bij de lezer. Mannelijkheid in Trezes handen wordt dus gepresenteerd als abject, in Jans handen daarentegen als passend en begerenswaardig. Ook al zijn mannelijkheid en vrouwelijkheid dan wel niet op orthodoxe wijze verdeeld over de personages, toch ondersteunt de tekst op deze manier de sekse-orthodoxie.

Ook het krachtenveld buiten de hoofdpersonages is interessant. Ten eerste lijkt het dorp vooral te bestaan uit vrouwen. De 'gebuurwijven' spelen een belangrijke rol, groter dan die van de zeer schematisch blijvende buurmannen. Treze buurt en roddelt met sommigen van hen, ze komen aansnellen bij het ongeval en nemen de huishouding over, ze krijgen een leidende rol in de speculaties over Jans bezetenheid. Dit dorp lijkt een samenleving met sterk matriachale trekken. Jan krijgt van die buurvrouwen trouwens geen enkele steun. Hoewel hij zich verheugt op het bezoek van de vrouw van de kleermaker, Mieneka, omdat er maar zo weinig bezoek bij hen komt, neemt hij geen deel aan de

conversatie. Hij schept genoeg in het luisteren. Treze zegt over hem:

‘- Hij kent daar niets van, Mieneka, zei ze kort weg; hij is dom en onnozel als een kind. En Jantje monkelde [*lachte stiller*], als om te bekenen dat ze gelijk had, dat hij niet mee kon doen aan ’t gesprek, omdat hij onnozel was als een kind, en genoeg had met stil te zitten luisteren.’ (p. 1435)

Deze samenzwering van vrouwen onderling wordt sterk uitvergroot door de samenzwering van Moeder Treze en dochter Irma, die Jan allebei even neerbuigend en hatelijk behandelen. Tegenover deze samenzwering van de vrouwen worden de mannenwerelden van het café en de bakkerij gesteld. De bakkerij van Broekske wordt gerepresenteerd als een paradijselijke jongenswereld, vrolijk, werklustig en kameraadschappelijk. In het café bloeit de mannenvriendschap op tussen Jan en Fideel. Jans gevoelens worden beschreven in termen van verliefdheid (p. 1440)⁵. Hij droomt zelfs van de blonde Fideel en doet wat oude tegenover jonge mannen doen: hij belooft hem zijn dochter. Meer dan wat ook betekent dit gebaar een herstel van Jans hegemoniale mannelijkheid. Mannen worden in een patriarchale cultuur tot mannen, en creëren hun onderlinge band, door het uitwisselen van vrouwen, zoals Gayle Rubin (1975) het, doordenkend op het werk van Claude Lévi Strauss, beschreef. Dit vertoon van klassieke mannenmacht leidt echter allerm minst tot Jans rehabilitatie als man. Fideel neemt een ander meisje, en als Jans wens dan uiteindelijk in vervulling gaat, wordt het huwelijk van Irma en Fideel een kopie van zijn eigen ontmande situatie: Fideel als pantoffelheld, Irma als het kwade wijf met de broek aan. Een negatieve versie van de overdracht van vader op zoon dus, waarbij het vrouwen zijn die mannen uitwisselen in plaats van andersom.

Ook in zijn representatie van de sociale mannen- respectievelijk vrouwendomeinen is deze tekst zeer partijdig. De vrouwenwereld komt er slecht van af. Centraal daarin is de figuur van het boze wijf,

die een lange geschiedenis kent. Streuvels herneemt hiermee het motief van de kenau en het doetje, oftewel het verkeerd-om in de hiërarchie gestelde paar uit de laatmiddeleeuwse volksliteratuur, waar het thema zeer populair was. De mediëvist Herman Pleij (1977) heeft de functie van dit komisch duo bestudeerd. Zijn conclusie is dat het verkeerde paar werkte als het stellen van de norm, door op komische wijze daarvan af te wijken. Ik denk dat het verkeerde paar in Streuvels' tekst eveneens werkt als het stellen van de orthodoxe norm, door het tonen van de afwijking. Dat dit 'verkeerde paar' zo populair was in de late middeleeuwen gaat volgens Pleij en ook volgens Dresen-Coenders (1977 en 1988) samen met het feit dat de sekseverhoudingen toentertijd gespannen waren. De burgerlijke huwelijksmoraal met zijn patriarchale bezitsverhoudingen drong steeds verder tot de lagere klassen door en deze moesten ertoe verleid worden de burgerlijke sekse-orthodoxie en de ondergeschikte plaats van vrouwen te accepteren. Terwijl de 'kenaus' werden weggelachen, trachtte men vrouwen ook terug te dringen uit de ambachten en beroepen waarin zij toen als zelfstandig ondernemer nog werkzaam konden zijn.

Kan dit komische paar in Vlaanderen al die eeuwen lang zijn blijven doorleven, tot Streuvels het weer oppakte? Om die vraag te beantwoorden zou ik meer kennis moeten hebben van het doorleven van middeleeuwse tradities in Vlaanderen. Het valt mij als Nederbelg, wonende in Belgisch Limburg, bijvoorbeeld op dat kunstmanifestaties en zomerfeesten in Vlaanderen altijd het karakter van een middeleeuws volksfeest krijgen. Het lijkt erop dat die oude tradities nooit helemaal zijn weggeweest. Men speelt volksmuziek, stookt vuren tussen de rondtrekkende fanfares, loopt rond met veel schuimend bier, eet Breugheliaans veel en lekker, steekt zich in middeleeuwse kledij en dat alles met een overtuigingskracht of het nooit anders geweest is. Dat pleit voor de verklaring dat het thema eeuwenlang is blijven bestaan. Maar we kunnen hier ook te maken hebben met her-uitgevonden tradities, die goed passen in de hedendaagse beleveniscultuur. Waren in 1904, toen Streuvels 'Jantje Verduure' schreef, de sekseverhoudingen niet evenzeer

gespannen – omdat het feminisme toch niet geheel aan Vlaanderen voorbijging? En waarom ontdoet Streuvels het verkeerd-om paar in zijn herschrijving ervan van zijn komieke kanten, om er eerder een tragedie van te maken? Kan zijn tekst fungeren als een afschrikwekkend voorbeeld voor burger-lezers, die zich bij het verhaal van Jantje Verdure ver verheven zouden kunnen voelen boven deze dorpse, lees achterlijke huwelijks toestanden – waardoor het verhaal op die manier een bevestiging van hun eigen burgerlijke sekse-orthodoxie wordt, waar de man de broek draagt zoals het hoort?

Ik kan deze vragen niet definitief beantwoorden. Wat ik wel kan is de visie analyseren die het verhaal zelf geeft op de verhouding tussen de seksen. Je kunt vaststellen dat Streuvels de focalisatie zeer ongelijk verdeelt over de personages. Jan focaliseert veel en krijgt daardoor grote psychologische diepgang, hetgeen een identificatie van de lezer met hem teweegbrengt. Je zou Jan kunnen verwijten dat hij laf is, dat hij medeplichtig is aan zijn eigen slachtofferschap. Dat doe je niet: je weerzin gaat uit naar Treze en die vreselijke dochter van d'r, die beiden verschijnen als object van focalisatie van Jan. Je ziet ze alleen door zijn ogen en door die van de vertelinstantie. Maar je zou je tegen deze tekstuele regie kunnen verzetten. Feministische lezers hebben bezwaar aangetekend tegen de grote hoeveelheid literaire teksten die vrouwelijke personages presenteren als functie van het mannelijk verhaal: zonder diepte, zonder eigen visie, slechts als object van focalisatie van mannelijke personages, vaak in een negatieve rol. Zij hebben voorgesteld om als 'resisting readers' tegen de draad van de tekst in te lezen (Fetterley 1978; Meijer 1988 en 1996). Als je dat doet, kun je je afvragen welk verhaal er achter Treze zit. We weten nu hoe Jantje de man werd die hij is, maar hoe en waarom werd Treze zo'n serpent? Ze trouwde de knecht, zegt de tekst, om een opvolger voor de bakkerij te hebben. De bakkerij is ook haar middel van bestaan. Die beslissing leek die van haar vader. Een vrouw zonder man kwam niet ver, in een Vlaams dorp. Ze kon bij familie gaan wonen, ergens dienst nemen als meid, non worden. Treze had een echtgenoot

nodig. Ze was aan hem overgeleverd. Dat betekent een gruwelijke afhankelijkheid. Als Treze de focalisatie was gegund, hadden we wellicht kennis kunnen nemen van haar woede over dit gedwongen huwelijk. Over haar voornemen tot het einde van haar dagen wraak te nemen op de man van wie ze tegen haar wil afhankelijk is. En stuurt ze daarom haar Irmatje naar school – opdat die meer opties in het leven zal hebben dan zichzelf? Er zit nog een vreemde open plek in deze tekst – de suggestie dat Irma's lamme arm het gevolg is van een van Jans 'kwade tuimen'. Hoe onderging Treze Jans periodieke mishandelingen? Ook achter Treze kan een verhaal zitten dat haar verklaart, motiveert, het verhaal over de omstandigheden die haar geestelijk wreed hebben gemaakt, waardoor er ook aan haar kant psychologische diepgang had kunnen ontstaan. Eenzelfde fantasie kun je als lezer loslaten op de intens gemene Irma, maar inderdaad, daarvoor moet je lezen wat er niet staat. Wat we van Streuvels gekregen hebben, is een zeer partijdige tekst. Elke tekst is partijdig. Maar toch heeft Streuvels de kans gemist om een verhaal te vertellen, niet over weerloze mannen als slachtoffers van kwaadaardige wijven, maar over mannen en vrouwen als slachtoffers van een patriarchale sociale orde, die anno 1904 de leden van beide seksen tot in de grond bedierf.

Literatuuropgave

T'on Anbeek, 'Vlaamse primitieven', in: *Het donkere hart. Romantische obsessies in de moderne Nederlandstalige literatuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996, p. 63-78.

Annemarie van Buuren, *De taal van het hart. Retorica en de receptie van de hedendaagse streekroman*. Groningen: s.n., 2005, diss.

André Demedts, *Stijn Streuvels. Een terugblik op leven en werk*. Brugge: Orion / Desclée de Brouwer, 1971.

L. Dresen-Coenders, 'De strijd om de broek. De verhouding man-vrouw in het begin van de moderne tijd (1450-1630)', in: *De Revisor* 4/6, 1977, p. 29-37.

- L. Dresen-Coenders, *Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500*. Nijmegen: SUN, 1988.
- Judith Fetterley, *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press, 1978.
- Wiel Kusters en Tom Sintobin, 'Een 'moderne' 'streekroman'? *Vallende Vogels*. Roman van het Albertkanaal (1934) door Matthias Kemp', in: *Jaarboek van de Nederlandse maatschappij der Letterkunde te Leiden 2003-2004*. Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 2005.
- Maaïke Meijer, *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam: Van Gennep, 1988.
- Maaïke Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. Repr. 2006.
- Herman Pleij, 'Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen', in: *De Revisor* 4/6, 1977, p. 38-42.
- Gayle Rubin, 'The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex', in: *Toward an Anthropology of Women*. Ed. Rayna R. Reiter. New York: Monthly Review Press, 1975.
- Hedwig Speliers, *Dag Streuvels 'Ik ken den weg alleen'*. Leuven: Kritak, 1994.
- Stijn Streuvels, 'Jantje Verduure', in: *Volledig werk I*. Brugge: Orion / Desclée de Brouwer, 1971, p. 1387-1476.